

Johannes Rutgerslezing 2014

Baas in eigen bed

Kim Putters

Seksuele vrijheid in onze democratie

In de Correspondent – een online nieuwssite – ging Arnon Grunberg (2014) onlangs in op seks in de publieke ruimte in een essay dat aanvangt op een naaktstrand in het Franse plaatsje Cap d'Agde. Het start met een schets van wat daar gebeurt: 'Dat kan variëren van betrekkelijk onschuldig gespeel met elkaars geslachtsdelen tot ingewikkelde standjes waaraan drie of meer personen deelnemen. Het is gebruikelijk dat als de seks interessant genoeg is, geïnteresseerden, meestal mannen, zich rondom 'de spelers' verzamelen om toe te kijken. Soms ook om met zichzelf te 'spelen' terwijl ze kijken. Als het is afgelopen wordt er doorgaans geapplaudiseerd. Dit alles gebeurt, voor zover ik heb kunnen nagaan, uiterst respectvol. Twee aspecten zijn opmerkelijk aan de gang van zaken. Er vinden geen monetaire transacties plaats en kijken is gratis, deelnemen ook. (...) Wat bij uitstek privé is, ons seksleven, was hier openbaar. Maar het was een draaglijke openbaarheid, omdat er geen foto's gemaakt mochten worden en men zijn anonimiteit kon bewaren.'

In het citaat speelt seksualiteit zich af op het grensvlak van de privésfeer en de publieke ruimte, maar ook wat daarbinnen de relationele en maatschappelijke normen zijn. Accepteren we topless zonnen, seks in de openbare ruimte, twee zoenende vrouwen op Facebook? In een wereld die steeds digitaler wordt, verdwijnen de grenzen bovendien steeds meer. Enerzijds willen mensen erkenning en alles publiekelijk delen, maar anderzijds worden alle intieme details steeds gemakkelijker traceerbaar in de publieke ruimte. We hebben daardoor tegelijk ook behoefte aan vergetelheid. Op het naaktstrand bleken openbaarheid en anonimiteit tegelijkertijd mogelijk. Iets dat in ons dagelijks leven vaak lastiger ligt. Hoe lang wordt een intieme ontboezeming je immers nagedragen? Het Parool meldde op 11 augustus jl. dat zelfs Amsterdam daardoor conservatiever en voorzichtiger is geworden. Ik verken met u waar we staan in Nederland.

Ik ga in de eerste plaats in op de betekenis van de emancipatie van onder meer vrouwen en de LHBT groepen, dus lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen

en transgenders, omdat zij een belangrijke rol speelden bij de opvattingen over en ervaringen met seksualiteit in de samenleving. Emancipatie zorgt ervoor dat relaties voortdurend wijzigen, doordat groepen die niet aan de heersende seksuele moraal voldoen meer ruimte krijgen en afdwingen. Zijn we er dan met de wettelijk gelijke rechten, of blijkt er meer nodig te zijn? Ten tweede ga ik in op hoe op dit moment in de Nederlandse samenleving over seksualiteit wordt gedacht, en hoe dat zich uit. Welke familiale, maatschappelijke en religieuze trends beïnvloeden onze opvattingen over seksualiteit en relaties? Wat maakt ons vooruitstrevend en zijn we dat nog steeds? Ten derde stel ik de vraag of verschuivende opvattingen over seksualiteit ook tot nieuwe normen leiden, een nieuwe preutsheid, of tot normloosheid? En wie stelt de normen? Google, de buien of het parlement?

Ik vind het van belang om deze vragen te stellen omdat onze democratie staat en valt bij pluraliteit. Een variëteit aan opvattingen, voorkeuren en samenlevingsvormen is positief, omdat het steeds opnieuw leidt tot het herijken van relaties opdat minderheden niet door de meerderheid weggedrukt worden. Ook niet als het om de dominante seksuele moraal gaat.

Emancipatiebewegingen hebben de grenzen in Nederland verlegd

Emancipatie is nooit voltooid als je het zo beschouwt. Het is een proces dat steeds opnieuw relaties in de samenleving herschikt. Emancipatie wordt echter te vaak als een soort einddoel gezien, waardoor het blijft steken in grote vage begrippen als te bereiken tolerantie en acceptatie, stelt Laurens Buis op Tenk.nl recent. Het gaat in de kern steeds om veranderende relaties over en weer, homo en hetero en in allerlei verbanden, waarbij – in termen van Mary Zeldenrust – een mens gelukkiger leeft doordat er meer ruimte is voor seksualiteit, ook voor diegenen die niet aan de heersende dominante seksuele moraal voldoen. Het gaat dan om handvatten, zoals de openstelling van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht, waarmee Nederland in zijn vooruitstrevendheid veel heeft bereikt.

Emancipatie van vrouwen

Als het gaat om de emancipatie van vrouwen dan brengt ons dat terug naar de periode 1870 – 1920, de eerste feministische golf, waarin vrouwenkiesrecht,

toegang tot onderwijs en betrouwbare anticonceptie op de agenda stonden. De culturele en religieuze opvattingen over de rol van de vrouw in het gezin waren nog dominant, maar bijvoorbeeld de Nieuw Malthusiaanse Bond ging gratis voorbehoedsmiddelen verstrekken aan arbeidersgezinnen om grote gezinnen en armoede tegen te gaan. Predikant en arts Johannes Rutgers begint in 1892 in Rotterdam een spreekuur over geboorteregeling. Homoseksualiteit werd echter strafbaar, net als abortus met de Strafwet van 1911. Publiciteit van alles wat met seks te maken had werd gezien als grote bedreiging van de beschaving, en was strafbaar met de Zedelijkheidswet van 1911.

Het condoom bestond al een tijd, in allerlei variaties, maar in 1971 werd het verbod op vrije verkoop ervan pas opgeheven. In die periode opent ook het eerste Rutgershuis zijn deuren met een consultatiebureau voor huwelijks- en geslachtsleven, en worden ongehuwde moeders vaker door vrijwilligers ondersteund. Na de Tweede Wereldoorlog – waarin geboortebepaling van het Arische Ras door de Duitsers als onwenselijk werd beschouwd – treedt een periode van grotere seksuele vrijheid aan. Anticonceptie bleef echter nog lange tijd een lastig onderwerp waar artsen zich niet mee bemoeiden. In 1950 maakte de redactie van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde excuses voor de publicatie van 2 artikelen over geboortebepaling! In 1963 werd de anticonceptiepil geïntroduceerd en is sindsdien op recept verkrijgbaar. Seks voor het huwelijk werd daardoor laagdrempelig en losgekoppeld van voortplanting. Vrouwen konden er bovendien zelf de controle over houden. Het was de periode van Baas in eigen buik. In 1981 werd de Wet Afbreking Zwangerschap aangenomen. Rond 2002 komen nieuwe hormoonhoudende anticonceptiemiddelen op de markt en in 2005 is de pil ook verkrijgbaar bij apotheek en drogist. Inmiddels zit hij in het basispakket voor vrouwen jonger dan 21 jaar en per 1 september jl. mag ook de verloskundige hem voorschrijven. Dat de pil wel 'uit het pakket zou kunnen, omdat het niet meer nodig zou zijn', is een terugkerende discussie. Ik ben daar niet van overtuigd.

Uit deze korte historische schets blijkt dat de emancipatie en seksuele vrijheid van vrouwen gepaard ging met feminisme, baas-in-eigen-buik-protesten, start van de seksuele voorlichting door de Rutgers Stichting, wetgeving rond abortus, belangenbehartiging van ongehuwde moeders, en wettelijke regelingen rond de pil en abortus. Onderzoek, protest, toegang tot zorg en medicijnen, een veranderende houding van de kerk, bewustwording (bijvoorbeeld doordat vrouwen zelf met een spiegel hun vagina gingen bekijken) en belangenbehartiging liepen dus gelijk op en hebben de zelfstandigheid, onafhankelijkheid en keuzevrijheid van vrouwen versterkt. Het heeft effect gehad.

Emancipatie van LHBT-groepen

Ook als het gaat om homo-emancipatie zijn er piketpa-

len te noemen. In 1946 werd het COC opgericht. De homo-emancipatie was steeds gericht op constructieve dialoog. In de jaren zestig werden de activiteiten meer agressiever en confronterend. Homoseksualiteit moest aanvaard worden, ook als dat niet via dialoog kon. De studentenbewegingen speelden hier een belangrijke rol in. In 1968 werd de Schorerstichting opgericht, het eerste consultatiebureau voor homofilie ter wereld. De seksuele revolutie begin jaren zeventig bracht een nieuwe mentaliteit ten opzichte van seksualiteit. Het is mooi en van iedereen, zeker ook van homo's die te midden van de Dolle Mina's, sekswinkels en -films, condoomautomaten en naaktstranden steeds meer hun plek opeisten.

De seksuele voorlichting over soa's kwam ook op gang, omdat dit een keerzijde van de seksuele vrijheid bleek te zijn. SOA-Aids Nederland schenkt momenteel aandacht aan 100 jaar seksuele voorlichting. Pas in 1971 wordt de wettelijke strafbaarstelling van homoseksualiteit afgeschaft en in 1973 werd homoseksualiteit geschrapt als psychische stoornis uit het Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM). Hier zien we het belang van de wisselwerking tussen maatschappelijke bewegingen en onderzoek. Onderzoeken die lieten zien dat homoseksualiteit geen mentale stoornis is, gingen hand in hand met de Stonewall-protesten en de gay prides, die gezamenlijk ertoe leidden dat homoseksualiteit als stoornis werd verwijderd uit de DSM. Daardoor kwam er ook meer focus in het onderzoek op welzijn te liggen in plaats van op ziekte.

In 1977 vond in Nederland de eerste Gay Pride Parade plaats en in 1994 wordt met de Algemene Wet Gelijke Behandeling de discriminatie van homoseksuelen strafbaar. In 2001 werd in Nederland het huwelijk opengesteld voor mensen van het zelfde geslacht. Inmiddels zijn relaties, het huwelijk en zelfs het moederschap geregeld. Voor vaders geldt dat laatste niet, maar we zijn ver met wettelijke regelingen rond gelijke rechten. De sociale acceptatie in bijvoorbeeld het bijzonder onderwijs of op straat staat echter regelmatig onder druk en het duurde tot 2014 voordat er een Marokkaanse boot op de Gay Pride was. Ook dat leidde weer tot tal van emotionele reacties. Uit strengreligieuze kring in negatieve zin, maar tegenovergesteld vanuit de rest van de samenleving. Het maakte nog eens duidelijk hoezeer sommige jongeren tussen culturen gemengd worden.

De emancipatie van LHBT-ers wordt kortom gekenmerkt door dialoog en protest voor mensenrechten en gelijke behandeling, de wettelijke regeling van het huwelijk en ouderschap, maar ook door voorlichting en wetenschappelijk onderzoek. Symbolen waren steeds belangrijk, zoals de Gay Pride. Door deze combinatie heeft homo-emancipatie veel effect gehad (SCP, 2010; 2013; 2014).

Codificatie van sexual health rights

Kenmerkend voor de betekenis van deze emancipatie-

bewegingen is dat het steeds ging om mensenrechten en seksuele gezondheid. De ontwikkeling van de pil, van medicijnen tegen HIV/Aids, mogelijkheden voor veilige abortus, seksuele voorlichting, en een meer positieve en respectvolle benadering van seksualiteit gaan over het waarborgen van seksuele rechten, zoals individuele keuzevrijheid, gelijkheid, autonomie, lichamelijke integriteit en nondiscriminatie.

Het afdwingen van de *sexual health and rights* is in belangrijke mate via wetgeving gebeurd. Ook internationaal. De WHO hanteert als werkdefinitie van *sexual health*: "...a state of physical, emotional, mental and social well-being in relation to sexuality; it is not merely the absence of disease, dysfunction or infirmity. Sexual health requires a positive and respectful approach to sexuality and sexual relationships, as well as the possibility of having pleasurable and safe sexual experiences, free of coercion, discrimination and violence. For sexual health to be attained and maintained, the sexual rights of all persons must be respected, protected and fulfilled." Dat leidt bij het denken over sexual rights tot een verbinding tussen gezondheid en mensenrechten: "The fulfilment of sexual health is tied to the extent to which human rights are respected, protected and fulfilled. Sexual rights embrace certain human rights that are already recognized in international and regional human rights documents and other consensus documents and in national laws (WHO, 2014)."

De sociale acceptatie en percepties in de samenleving en bij zorgprofessionals zijn daarmee echter nog niet gewijzigd. De omslag van wat als medisch probleem wordt gezien naar een sociale kwestie is niet zo gemakkelijk gemaakt. Het duurde lang voordat homoseksualiteit als medische ziekte werd geschrapt, maar artsen veranderen niet gelijk hun opvattingen of gedrag. Uit recent onderzoek blijkt dat mensen met een intersekse conditie – ca. 80.000 mensen – voortdurend als medisch probleem worden beschouwd (Van Lisdonk, 2014). Zij hebben een geslachtsontwikkeling die anders verloopt dan meestal het geval is en bijvoorbeeld leidt tot onduidelijkheid van het geslacht of tekenen van beide geslachten. Zij hebben weliswaar medische behandeling nodig, maar dat is iets anders dan een medisch probleem zijn. Ze ervaren problemen rond seksualiteit, maar vooral met sociale acceptatie.

Seksualiteit en samenleven: actuele trends tussen privésfeer en publieke ruimte

In de familie, op het werk, in de politiek, in de openbare ruimte en in religieuze verbanden worden opvattingen van seksualiteit geuit, en normen verkend en gesteld. Nederland is van oudsher vooruitstrevend in seksuele emancipatie geweest, maar hoe zien we dat vandaag in onze samenleving terug?

Familiaire verbanden

Bij familiale verbanden is een aantal trends van belang, zoals de individualisering en toegenomen keuze-

vrijheid, de vergrijzing en grotere variëteit van samenlevingsverbanden en partnerschappen.

Minder hiërarchische relaties, meer vriendschapsbanden

Familiebanden zijn in de eerste plaats meer op vriendschapsbanden gaan lijken, ze zijn minder verplichtend en meer vrijwillig, minder hiërarchisch en meer gelijkwaardig geworden (SCP, 2010; 2013). Dit wordt veroorzaakt door maatschappelijke en economische trends zoals welvaartstijging, individualisering, secularisering, vrouwenemancipatie, maar ook doordat er meer echtscheidingen zijn dan vroeger, waardoor kinderen meerdere ouders en grootouders hebben en verschillende soorten relaties opbouwen. In de jaren 60 kregen vrouwen bovendien gemiddeld drie kinderen, dat aantal is gehalveerd. De secularisering zorgde voor meer keuzevrijheid, ook in partnerkeuze en gezinsvorming. De verticale relaties binnen families – tussen grootouders en ouders en kinderen en kleinkinderen – zijn sterker geworden, de horizontale relaties met ooms, tantes, neven en nichten afgezwakt. Kinderen staan meer op gelijke voet met ouders en bespreken seks(ualiteit) meer vriendschappelijk met elkaar. Ouders en kinderen nemen daarbij in wisselwerking gedrag en normen van elkaar over. Een programma als *Hotter than my daughter* laat dat ook zien.

Meer onafhankelijkheid en zelfstandigheid naar leeftijd en gender

In de tweede plaats heeft de uitbreiding van verzorgingsstaatarrangementen na de WOII voor meer onafhankelijkheid van zowel jongeren als ouderen gezorgd. Bij jongeren heeft het hogere opleidingsniveau een belangrijke rol gespeeld. Vooral meisjes zijn zelfstandiger keuzes gaan maken. De leerplicht en het studiegedrag beïnvloedden ook de duur dat kinderen thuis bleven wonen. De AOW en Bijstandswet zorgden er bovendien voor dat kinderen niet meer hun ouders financieel hoefden te ondersteunen. Er is meer onafhankelijkheid zowel van kinderen ten opzichte van ouders als andersom, wanneer ouders hulpbehoevend worden. De huidige afbouw van voorzieningen, met het beroep op eigen verantwoordelijkheid vindt dus plaats in een tijd waarin familierelaties heel anders zijn dan dertig jaar terug. Enerzijds kunnen we meer zelf regelen, maar als het om mantelzorg gaat zien we dat het nog steeds vrouwen van boven de 45 zijn die dat doen (De Boer & de Klerk, 2013). Op hun schouders komt ondanks alle vooruitgang dus toch meer druk te staan. Gaan zij dat pikken als het ten koste van zelfstandigheid en keuzevrijheid gaat (Putters, 2014)?

We worden gezonder en actiever oud, ook seksueel

Een belangrijk nieuw taboe doet zich, in de derde plaats, onder ouderen voor. De levensverwachting van zowel mannen als vrouwen neemt verder toe. In 2060 kent Nederland zo'n vijf miljoen mensen boven de 65

jaar oud, waarvan de helft boven de 75 jaar zal zijn (De Boer & De Klerk, 2013). Dat zijn steeds hoger opgeleide, geëmancipeerde, koopkrachtige en eigenwijze mensen, die wellicht niet allemaal meer 'huppelend' over de arbeidsmarkt gaan, maar nog wel allerlei vormen van seksualiteit ervaren en willen ervaren. Momenteel lijkt het nieuwe taboe rond seksualiteit dat ouderen seks hebben. Door het grotere aantal echtscheidingen is de wisseling van partner een steeds minder groot sociaal probleem. Dat beïnvloedt ook het seksueel gedrag van ouderen. Een omroep als Max zou daar meer aandacht voor kunnen vragen. Ook de 50plus partij heb ik daar nog niet zo op betrapt. Een krachtig pleidooi voor seksuele vrijheden in verpleeg- en verzorgingshuizen is geen overbodige luxe.

Meer seksuele diversiteit, maar niet altijd geaccepteerd

Er is in de vierde plaats meer diversiteit in samenlevingsverbanden, bijvoorbeeld door gezinnen met twee vaders of twee moeders, maar dat wordt nog niet altijd geaccepteerd. Homoseksualiteit is in Nederland inmiddels breed geaccepteerd en dat vertaalt zich dan ook naar nieuwe familiale verbanden. Over de hele linie keurt tussen de 5 tot 10% van de Nederlandse bevolking homoseksualiteit af (bevolking 16 jaar en ouder). Onder orthodox religieuzen, mensen die minstens één keer per week naar een religieuze bijeenkomst gaan, ligt dat hoger, rond de 26% (SCP, 2010; Intomart, 2012). Relatief veel niet-westerse en allochtone migranten hebben moeite met homoseksualiteit en gemengde gezinnen. Het is lastig in te schatten of daar verandering in komt, de cijfers bevestigen dat niet. Er zijn nauwelijks verschillen tussen eerste en tweede generatie Turken en Marokkanen. SCP-onderzoek (2013) naar de leefsituatie en opvattingen van Polen, Bulgaren en Roemenen laat zien dat zich nieuwe groepen in Nederland vestigen met nogal conservatieve opvattingen over homoseksualiteit. De acceptatie neemt echter breed in de Nederlandse bevolking nog altijd toe, ook onder laagopgeleiden, kerkelijken, 16-24-jarigen en 65-plusers. Recent onderzoek laat eerder zien dat in de dagelijkse praktijk biseksuelen problemen ervaren, zoals het vooroordeel dat ze niet betrouwbaar zouden zijn of geen keuzes maken. *Overall* is het nog steeds zo dat het wel op prijs gesteld wordt als je duidelijk als man of vrouw herkenbaar bent en je zo gedraagt. Emancipatie is dus nooit voltooid.

Kortom, de maatschappelijke ontwikkelingen, zoals het hogere opleidingsniveau, de gezondere levensverwachting, de acceptatie van seksuele diversiteit en veranderende verhoudingen tussen kinderen en ouders voeden en verklaren de vooruitstrevendheid van Nederland in het bereiken van onafhankelijkheid en keuzevrijheid voor iedereen in familiale verbanden.

Maatschappelijke verbanden

Er is een wisselwerking tussen wat privé gebeurt en

wat we in de openbare ruimte accepteren, op het werk, op straat of bijvoorbeeld op het internet. Ik ga in op de volgende trends: de rol van technologie en sociale media, de uitingen van seks in de openbare ruimte, de rol van culturele en religieuze diversiteit en de veranderende positie van LHBT-ers.

Technologisering en medialisering van de samenleving

Technologie en (sociale) media brengen allereerst grote veranderingen teweeg in de omgang met seksualiteit in de samenleving. Dat liet ook de Volkskrant van 7 augustus jl. zien. Social media en *highspeed* internet hebben ons in een heel ander stadium gebracht dan de commotie die jaren terug om uitgelekte sekstapes van beroemdheden ontstond. Het is de normaalste zaak geworden via selfies, tweets, updates, blogs en YouTube kanalen. De schok lijkt steeds kleiner over de intieme details die vrijkomen. Terwijl het Dokter Corrie door ouders van diezelfde bloggende kinderen moeilijk gemaakt wordt... Het lijkt anoniem, terwijl de meest intieme gegevens online staan en er lastig af te krijgen zijn. Ook je (toekomstige) werkgever leest het. Dat besef is er steeds meer. Dat heeft tot gevolg dat er – na een periode van de meest vergaande openheid – weer meer voorzichtigheid is. Vooral bij jongeren en vrouwen. We willen blijkbaar roem, bekendheid, openheid en continue erkenning enerzijds, maar zodra het te intiem wordt eisen we ook de vergetelheid en de anonimiteit op. Technologie bepaalt steeds meer de grens tussen privé en publiek, we zijn zoekende in wat we daarin acceptabel vinden (SCP, 2013).

Acceptatie en discriminatie op de werkvloer

In de tweede plaats wil ik de acceptatie en discriminatie op grond van sekse of seksuele voorkeur op de werkvloer aan de orde stellen. Zo is de afgelopen decennia de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid (zoals zorg voor kinderen en huishouden) meer gelijkwaardig verdeeld over mannen en vrouwen, al is deze nog steeds scheef. Het lijkt er zelfs op dat mannen wat conservatiever en behoudender worden. Vrouwen besteden namelijk nog steeds meer tijd aan zorgtaken dan mannen, al zijn de verschillen beduidend kleiner dan 35 jaar terug. Het opleidingsniveau van vrouwen is bovendien sneller gestegen dan bij mannen. Vanaf 1970 is de achterstand van vrouwen omgebogen in een voor-sprong. Het heeft ertoe geleid dat carrières van vrouwen belangrijker zijn geworden en het zorgen voor kind en huishouden meer een afweging tussen mannen en vrouwen samen is of wordt uitbesteed. Evenwel blijft het aantal vrouwen op topposities enorm achter.

We zien echter ook volop discriminatie en pesten op de werkvloer op basis van sekse en seksuele oriëntatie (Andriessen et al., 2014). Er is een hoge acceptatie van homoseksualiteit op de werkvloer, slechts 9% van de werknemers zegt liever met heteroseksuelen te werken en 6% dat de LHB-groep de seksuele oriëntatie beter

voor zich kan houden op het werk. Toch zegt ongeveer 50% van de werknemers dat er grappen over homoseksualiteit worden gemaakt en 55% dat dit over vrouwen gebeurt op het werk. Daarnaast ervaart 9% van de LHBT-groep minder promotiekansen dan collega's, zegt 31% dat er roddels verspreid worden en kampt 15% met burn-out verschijnselen om die reden. Bij 85% van de homoseksuele mannen weet de werkvloer dit, bij biseksuele mannen slechts 13%. Zij komen er minder vaak voor uit vanwege het pesten. Op de werkvloer is nog van alles aan de hand.

Meer geslotenheid ten aanzien van seksueel gedrag in de publieke ruimte

In de derde plaats noem ik de beleving van seks en seksualiteit in de publieke ruimte. TV programma's als Spuiten en Slikken en van Arie Boomsma over homoseksualiteit spelen daarbij een belangrijke rol. Net als vroeger Turks Fruit, de Gay pride of Roze maandag. Maar het gaat ook over seksdating, seksfeestjes, topless of naakt zonnen of openlijk zoenen. Een studie uit de Archives of Sexual Behavior van Etienne Meunier (2014) geeft inzicht in de beweging van seks op openbare gelegenheden en bij commerciële gelegenheden zoals badhuizen, sauna's en seksclubs, naar huiskamerseksfeestjes. Via een participerend onderzoek bleek dat deze verre van anoniem en onpersoonlijk zijn zoals in sommige commerciële gelegenheden, maar juist gericht op veel lichamelijke en psychische binding en socialisatie. De onderzoekers concluderen dat dit nieuwe risico's voor soa's met zich brengt, maar ook kansen om aan preventie ervan te werken. Ze constateren een zoektocht tussen publiek en privé, tussen seksualiteit en andere vormen van intimiteit, tussen met zijn allen maar niet openbaar, tussen kijken en delen, maar niet onbegrensd.

De acceptatie van zichtbare uitingen in de echt publieke ruimte staat in Nederland onder druk. Hoewel bijna 90% van de Nederlanders vindt dat homo's het leven moeten leiden zoals zij dat willen, constateren we dat de groep die geen homo's wil zien zoenen twee keer zo groot is als de groep die geen hetero's wil zien zoenen. Onder jongeren loopt het zelfs op tot 50% van de groep tot 16 jaar die het vies vindt als twee jongens met elkaar zoenen (SCP, 2010; Intomart, 2012).

LHBT-emancipatie als processie van Echternach

Dat brengt me in de vierde plaats bij de emancipatie van LHBT-groepen. Een kwart van de homoseksuele mannen en van de lesbische vrouwen heeft in het afgelopen jaar ook discriminatie ervaren in de openbare ruimte. LHBT-ers ervaren vooral in de vrije tijd (openbare ruimte en uitgaan) discriminatie op grond van hun seksuele gerichtheid: 94% van de homoseksuele mannen die zich gediscrimineerd heeft gevoeld op dit terrein in de afgelopen twaalf maanden noemt hun seksuele gerichtheid als grond. Als we mensen de stelling voorhouden of homoseksuele mannen en lesbische vrouwen vrij moeten zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen dan is Nederland evenwel een van de landen met de grootste mate van steun hiervoor. We stonden op één, in de laatste onderzoeken op twee, IJsland scoort inmiddels hoger (SCP, 2012).

Het borgen van mensenrechten voor iedereen wordt bij ons breed gesteund, maar zodra het op meer zichtbare uitingen van seksualiteit aankomt, ligt dat dus anders. Dat voelt soms als de processie van Echternach, een paar stappen vooruit en weer een terug. Maar het gaat vooruit.

Meer secularisering, maar ook meer religieuze diversiteit

In de vijfde plaats hebben de secularisering en religieuze diversiteit in onze samenleving invloed op seks en seksualiteit. Recent SCP-onderzoek laat zien dat de secularisatie doorzet, maar dat het niet betekent dat mensen naast minder kerkgang ook minder geloven (De Hart, 2014). De mensen die nog naar de kerk gaan doen dat soms meer intens. De afbrokkelende geloofwaardigheidsstructuur van godsdienst maakt het voor ouders echter moeilijker om hun geloof als pakket van overtuigingen en gedragingen op kinderen over te dragen. Ook over seksualiteit. In 2016 verschijnt nieuw tienjaarlijks SCP-onderzoek, maar de laatst beschikbare cijfers laten zien dat 33% van de mensen vindt dat kerken uitspraken moeten doen over homoseksualiteit en voorbehoedsmiddelen (Tabel 1). Per leeftijdsgroep liggen de percentages rede-

Tabel 1. *Morele issues: moeten de kerken zich hierover uitspreken? En in welke zin dan? (in percentages)*

	vindt dat kerken zich hierover naar buiten toe moeten uitspreken	en wel:	voorwaardelijk aanvaarden		weet niet
			volledig afwijzen	volledig aanvaarden	
discriminatie	60	51	5	3	1
euthanasie	38	8	19	10	1
doodstraf	38	27	8	2	1
abortus	35	9	19	7	1
zelfdoding	34	15	13	4	1
homoseksualiteit	33	6	7	20	1
voorbehoedsmiddelen	33	2	5	26	1
echtscheiding	29	3	15	11	1

Tabel 2. *Morele issues: % dat vindt dat de kerken zich hierover moeten uitspreken, per leeftijdsgroep*

	17-24 jr	25-34 jr	35-44 jr	45-54 jr	55-64 jr	65+ jr
discriminatie	57	60	57	66	65	49
euthanasie	31	39	38	38	41	33
doodstraf	31	37	35	41	46	32
abortus	34	40	35	31	36	36
zelfdoding	35	37	31	31	34	37
homoseksualiteit	34	36	33	30	37	27
voorbehoedsmiddelen	34	43	31	30	34	22
echtscheiding	32	33	29	23	29	31

Bron: SCP, God in Nederland 2006/2007

lijk dicht bij elkaar, namelijk zo ongeveer 30% van de mensen in een leeftijdsgroep. Opvallend is dat in de groep 25-34-jarigen 43% aangeeft dat de kerk zich over voorbehoedsmiddelen moet uitspreken (Tabel 2). Onder Turken, Marokkanen en Oost Europese migranten zien we conservatievere opvattingen, vaak vanuit religieuze opvattingen. Een belangrijke conclusie is hier dat 'seksuele emancipatie' dus nog niet bereikt is voor iedereen. Voor mensen uit andere culturen met andere religies (jongeren, vrouwen, homo's) zijn er nog grote seksuele problemen door onwetendheid, andere normen en waarden. Zij bevinden zich letterlijk 'tussen culturen'.

In het SCP-onderzoek Towards Tolerance geeft Li-sette Kuyper (2013) aan dat het bij de relatie tussen geloof en seksuele diversiteit in de samenleving niet zo eenduidig ligt als het publieke debat wel eens lijkt te suggereren als het om religieuzen en bijvoorbeeld homohaar gaat. Er zijn veel verschillen tussen religies onderling. Het lijkt echter niet zozeer uit te maken wat je gelooft, maar meer hoe de dienstgang verloopt, dus hoe vaak iemand naar de kerk, moskee of synagoge gaat. Het maakt ook niet zoveel uit of je nu zelf gelooft of niet, maar wel of er een religieuze meerderheid in een land is die de norm zet. Een atheïst in een land met een katholieke meerderheid is negatiever over de mate waarin hij of zij geaccepteerd wordt dan een atheïst in een land waar er geen religieuze meerderheid van een bepaalde stroming is. De religieuze dominante krachten hebben nog vaak veel invloed op de staat, de media en het publieke debat.

Kortom, uitingen van seks en seksualiteit in maatschappelijke verbanden zijn vooral veranderd onder invloed van emancipatie van vrouwen en LHBT-groepen, door religieuze diversiteit en door social media. Dat gebeurt in positieve zin, maar ook door discriminatie of klem zitten tussen culturen. Dat zorgt ervoor dat de openheid onder druk staat en dat de privésfeer afgeschermd wordt tot een zelf gekozen kring van mensen, zoals bij huiskamerseksfeestjes, maar ook doordat mensen op het werk hun mond gaan houden over de seksuele voorkeur.

Tussen normeloosheid en nieuwe preutsheid

De seksuele emancipatie is dus nooit klaar. De actuele trends zetten seksuele vrijheden in de samenleving zelfs opnieuw onder druk. Wie is daarbij aan zet?

Pleidooi voor proactief en inspirerend overheidsbeleid

Overall concluderen wij als SCP dat het overheidsbeleid veelal niet *evidence based* is. De kennis over wat wel of niet werkt is vaak afwezig, al neemt de aandacht hiervoor wel toe. Een aantal inzichten wil ik daarom met u delen.

Wetgeving alleen is onvoldoende

Politiek gezien is er een steeds breder draagvlak gekomen voor LHBT-emancipatie, als het om wetgeving gaat, maar ook bij het bevorderen van internationale solidariteit zoals in acties tegen de antihomowetten in landen als Uganda. Nederland heeft veel geregeld op het terrein van seksuele vrijheden, van de openstelling van het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht, tot adoptie en het mee-moederschap, maar bijvoorbeeld het mee-vaderschap is er niet. Qua wet- en regelgeving kun je echter denken bijna 'klaar' te zijn, maar daarmee zijn rechten nog niet in de praktijk gerealiseerd. Emancipatie gaat uiteindelijk over herijking van relaties tussen mensen en dat betekent werken aan sociale acceptatie. De vrijheid hebben rechten uit te oefenen zonder gediscrimineerd of gepest te worden.

Empowerment via onderwijs en voorlichting

Daar is *empowerment* van individuen voor nodig, bijvoorbeeld via onderwijs en voorlichting. Als het gaat om seksuele voorlichting en sturing via lespakketten is er iets meer terughoudendheid. Uit het rapport Anders in de Klas (Bucx & Van der Sman, 2014) blijkt dat voorlichting op scholen wel tot meer acceptatie leidt. 'Homo' is nog steeds een scheldwoord, maar door erover te spreken, voelen leerlingen zich veiliger in de klas. De overheid is terughoudend met het invullen van een curriculum voor seksuele diversiteit op scholen om niet te treden in de privésfeer of religieuze minderheden tegen zich te krijgen, maar het gaat om mensenrechten en om besef bij jonge mensen dat

pluraliteit niet eng, maar belangrijk is voor een veilige samenleving. Terecht stelde Minister Bussemaker in de Mosselezing (2013) dat meerderheden niet de rechten van minderheden mogen belemmeren, dat de overheid normen mag blijven stellen rond diversiteit en dat emancipatiebewegingen eigenlijk nooit af zijn. Ze stelt: 'Een participatiesamenleving betekent dat ook een buurt in actie komt bij pesterijen en bedreigingen aan het adres van homoseksuele buurtbewoners. De overheid kan ondersteunen, straffen en maar beperkt zorgen. Zij heeft burgers nodig die elkaar helpen als het er op aankomt, die zich actief inzetten voor elkaar en daarmee voor de samenleving als geheel. En waar een buurt zich juist collectief keert tegen homoseksuelen of andere minderheden, daar is het de taak van de overheid om duidelijk op te treden. Een participatiesamenleving vraagt om het omgaan met diversiteit. Meer dan ooit zullen burgers het recht om te leven zoals zij willen, ook voor anderen moeten bevechten.' De Minister redeneert daarmee sterk vanuit de mensenrechten en een overheid die sanctioneert als die niet geborgd worden. Ik steun dat, maar pleit ook voor een meer proactieve en inspirerende overheidsrol op het gebied van seksuele vrijheid.

Seksuele ontplooiing en diversiteit van relaties als uitgangspunt van beleid

Van overheidswege gefinancierde projecten of de aandacht op scholen worden veelal beperkt tot seksualiteit in relatie tot gezondheid, geweld en gelijkheid. Thema's zoals seksuele ontplooiing of aandacht voor diversiteit in relaties worden veel minder opgeworpen. Uit onze laatste emancipatiemonitor (2012) blijkt hoe heteronormatief het vrouwenemancipatiebeleid eigenlijk is. Het gaat nog sterk uit van een kerngezin van man-vrouw-kinderen. De overheid heeft nu ook besloten om het beleid gericht op gendergelijkheid zoveel mogelijk samen te voegen met beleid gericht op de LHBT-emancipatie. De hoofdlijnenbrief van het ministerie van OCW over 2013-2016 stelt dat er over die deelterreinen heen aan emancipatie gewerkt moet worden. Daar valt iets voor te zeggen, in termen van efficiency, maar het borgt niet automatisch de aandacht voor de pluraliteit rond seksualiteit en de diversiteit van samenlevingsvormen. Daar hoort ook de aandacht bij voor groepen waar taboes over heersen, of waar misbruik aan de orde is. Bijvoorbeeld mensen met een beperking en ouderen.

Proactieve dialoog met de zorgsector en opleidingen in de zorg

De wijze waarop seksualiteit in de zorg op de agenda staat en bijvoorbeeld artsen erover spreken en leren, is ook van belang. Een voorbeeld hoe onzichtbare normen over seksualiteit zichtbaar worden zien we bij de behandeling van vrouwen met bepaalde vormen van intersekse. Een maatstaf voor een geslaagde operatie bij vaginaplastiek (creëren van een vagina) is of ze

gepenetreerd kunnen worden en of ze penis-vaginale seks kunnen hebben. Dat is nog behoorlijk heteronormatief. Het grootste probleem is dat mensen met intersekse, ik gaf dat al aan, als medisch probleem worden gezien door de medische sector, waardoor sociale vragen rond seksualiteit, gesprekken met partners en omgaan met seksualiteit op school of werk niet de aandacht krijgen die ze verdienen. Hier helpt het als artsen het herkennen, maar ook erkennen dat de oplossing voor het dagelijks leven voor deze mensen vaak buiten de medische zorg te vinden is. De overheid kan hier stimulerend in zijn richting de zorgsector.

Recht op vergetelheid

Er zijn nieuwe vragen rond privacy, digitale seks en openbare intimiteit. Naarmate onduidelijker wordt wat privé en publiek is en wat mag of kan, zal de overheid minder afwezig kunnen blijven. We zetten alles op Facebook, maar de keerzijden worden duidelijk. Het belang van privacy wordt terecht geherwaardeerd. Moet er een recht zijn voor mensen om dat wat er aan intieme details op internet verschijnt ook weer in de vergetelheid te doen laten belanden, en dat af te kunnen dwingen? Maar hoe, vroeg ook Grunberg zich af? Vinden we dat Facebook als commerciële onderneming kan bepalen dat een foto van twee zoenende vrouwen verwijderd kan worden van iemands persoonlijke pagina? Dat gebeurt namelijk. Wat is publieke ruimte en wat privé? De overheid zal hierover het debat krachtiger moeten aanzwengelen en niet te benauwd moeten zijn over het treden in de privésfeer. Wat de overheid namelijk nog ziet als privé is digitaal waarschijnlijk al lang publiek. Er is inmiddels echt een wereld buiten de wetgeving.

Vernieuwing in en van het maatschappelijk middenveld

Emancipatiebewegingen hebben steeds de herijking van relatiepatronen afgedwongen, en met succes zo liet ik zien. Misschien is emancipatie ook dat je tegenwoordig als kinderloze lesbische vrouw van rond de 35 de reactie krijgt: 'Maar jullie kunnen toch ook kinderen krijgen?' Het maatschappelijk middenveld blijft echter van belang, om kwesties te agenderen die voor een meerderheid vaak van minder of geen belang zijn of gevoelig liggen. Actuele voorbeelden hiervan zijn de aanhoudende druk op het schrappen van de enkele-feitconstructie in het bijzonder onderwijs, dus dat openlijke LHBT-leerlingen of -docenten geweigerd of weggestuurd kunnen worden om die reden, en de transgenderwet. Bij transgenderpersonen en mensen met een intersekseconditie heeft de inzet van belangengroepen, maar ook onder meer SCP-onderzoek (Van Lisdonk et al., 2014), hun leefsituatie zichtbaar gemaakt. De vraag is of die rol voldoende wordt ingevuld, bijvoorbeeld als het gaat om seksualiteit bij ouderen, mensen met een (geestelijke) handicap of jongeren en vrouwen die tussen verschillende culturen en religies gevangen zitten.

Tabel 3. *Morele functies van godsdienst (in percentages)*

	het geloof in God zorgt dat de samenleving niet verloedert		als niemand meer in God gelooft, wordt de moraal bedreigt	
	helemaal eens	eens	helemaal eens	eens
RKK	16	45	22	45
PKN	22	41	30	36
kleine kerken	43	41	51	31
voormalig RKK	3	24	3	22
voormalig PKN	6	19	4	20
overig onkerkelijk	2	11	3	13
totaal in 2006	11	27	14	26
totaal in 1996	7	26	14	28

Bron: SCP, God in Nederland 2006/2007

De emancipatie van ouderen is in opmars. Er is weer een politieke partij voor opgericht en ze doen veel meer aan belangenbehartiging dan enkele decennia geleden. Een initiatief zoals het Act Your Age festival laat dat via de kunsten zien. Ik mocht er in december jl. spreken op de Nederlandse Dansdagen in Maastricht. Daar betrad een vrouw van 80 het podium, heel bewust van haar lichaam en seksualiteit. De eerste fase van haar prachtige optreden voelde je het ongemak in de zaal, vol jonge mensen. Maar het taboe werd doorbroken, de vrouw danste intens. De zaal was stil. Ze kreeg een staande ovatie. Minutenlang. Zo kan ook de kunst bijdragen aan emancipatie.

Spanningen tussen religieuze opvattingen vragen om meer dialoog over seksuele vrijheden

Over de morele functie van het geloof in de Nederlandse samenleving wordt verschillend gedacht. Minder dan de helft van de bevolking ziet die functie (Tabel 3).

Religieuze opvattingen over homoseksualiteit, blote of zoenende vrouwen en andere uitingen van seksuele oriëntatie domineren regelmatig het publieke debat. Binnenkort verschijnt er een SCP-rapport met de feiten over de opvattingen over en ervaringen met homoseksualiteit in strengreligieuze kringen, zowel islamitisch als christelijk en joods. Ik kan daar nog niet veel over zeggen, maar je ziet heel verschillende opvattingen hierover samenkomen in de Nederlandse samenleving. Naast verworven vrijheid en openheid zien we meer strengheid en preutsheid.

Religieuze oriëntatie is niet enkel beperkend voor gedrag, maar soms ook verruimend. Een voorbeeld put ik uit mijn eigen jeugd in Hardinxveld-Giessendam. Ik zie u denken, de Biblebelt? Ja dat klopt. Ik woon er al mijn hele leven lang te midden van een variëteit aan religieuze groeperingen, veelal protestants-christelijk van origine, maar met vele afsplitsingen en variaties in strengheid van de geloofsleer. Mijn moeder is rooms-katholiek en nam mij mee naar het katholieke kerkje in Boven Hardinxveld. Mijn oma was Nederlands Hervormd en nam me mee naar haar kerk in Beneden

Hardinxveld. Nooit heeft iemand me er gekwetst vanwege mijn homoseksualiteit. Niet op straat, niet in de gemeenteraad. Er zullen best schietgebedjes zijn afgelegd met het verzoek mij beter te maken, maar daar heb ik nooit iets van vernomen. In diezelfde Nederlands Hervormde Kerk kwam een jongen uit voor zijn homoseksualiteit en werd door de dominee uitgestoten. Zijn vrienden stonden op, mobiliseerden jongeren en stelden de gemeente voor de keuze: als jullie hem niet accepteren zoals hij is, dan vertrekken wij met hem. Ik geef toe, het zou 30 jaar geleden anders gelopen zijn, maar dit zijn hoopvolle voorbeelden, ook voor moslimjongeren met vergelijkbare problemen.

Kerken en moskees kunnen niet weggijken als de clash tussen ruimere denkwijzen over seksuele vrijheden in de samenleving en streng religieuze opvattingen sterker wordt. Dialoog is nodig en dat vergt leiderschap door religieuze voormannen en voorvrouwen (veelal zijn het nog mannen).

Blinde vlekken in de wetenschap wegwerken

Wetenschappelijk onderzoek naar opvattingen en gedrag draagt bij aan het verkennen of duiden van grenzen rond seks en seksualiteit. Er is met overheidsfinanciering nog nooit grootschalig onderzoek gedaan naar opvattingen onder de bevolking over allerlei vormen van seksualiteit, relatievorming, seks en intimiteit (terwijl hier wel voorbeelden van zijn in het buitenland). Het onderzoek is erg gericht op gezond seksueel functioneren, ongelijke genderverhoudingen en risicogedrag. Dat seks leuk en fijn is, komt veel minder aan bod, zowel onder ouderen als jongeren. Dit kan te maken hebben met de vrees van de overheid teveel te treden in zaken die privé zijn. Het SCP doet wel onderzoek naar tijdsbesteding en emancipatie, maar niet wat mensen in bed doen, zoals het NRC nog niet zo lang geleden spitsvondig signaleerde. Wellicht zouden SCP en RutgersWPF hierover samen moeten nadenken. Het is lastig genoeg, zoals recent onderzoek van GfK en RutgersWPF in het tijdschrift Quest laat zien. Mensen verdraaien en verdoezelen details over hun seksleven.

Men schept daarbij op over de frequentie en duur van de geslachtsgemeenschap en zwakt het aantal bedpartners af. Van ouderen weten we daarnaast dat ze behoefte aan seks kunnen hebben, maar dat wordt dan niet als positief gezien, terwijl het om welbevinden gaat. Seks is nog taboe in veel verzorgingscentra. De gedachte dat gehandicapten geen seks zouden mogen of moeten hebben komt ook nog steeds voor.

Een heel ander en veel gevoeliger thema is pedofilie, waar geen breed onderzoek naar bestaat, wellicht omdat het ook lastig te traceren valt, en door de emoties die het oproept. Het is van belang in het SCP-onderzoek thema's aan te kaarten die politiek of maatschappelijk te ongemakkelijk gevonden worden of niet bespreekbaar, terwijl ze er wel zijn. Tegelijk moeten we ons afvragen of bestaand onderzoek, ook naar LHBT-emancipatie, soms beter ingebed kan worden in breed onderzoek naar bijvoorbeeld alle vormen van discriminatie of belevingen op de werkvloer.

Media en personalities moeten niet te naïef zijn

De media spelen een belangrijke rol in het bevorderen van bespreekbaarheid en zichtbaarheid van seksualiteit en minderheden door het zichtbaar maken van die individuen. Dat gebeurt bewust en onbewust, maar voor dat laatste is de maatschappelijke impact van hedendaagse media te groot geworden. Programmamakers moeten zich bewust zijn van hun keuzes voor onderwerpen. Vroege voorbeelden waren Phil Bloom in de film *Hoepla*, Monique van de Ven in *Turks Fruit*, maar ook Leoni Jansen die het omdoen van een condoom laat demonstreren in het *Jeugdjournaal*. Vandaag zijn het de gezichten van Spuiten en Slikken, zoals Geraldine Kemper en Tim Hofman, maar ook Arie Boomsma over LHB- en transgenderjongeren en Geer & Goor over LHB-ouderen. Ook een minister als Ronald Plasterk of de militairen op de boot op de Gay Pride markeerden een moment. Persoonlijkheden maken ook in het klein verschil, zoals die zondag in de kerk in Hardinxveld-Giessendam, toen er één jongere opstond en zich verzette tegen de dominee. De meer actuele commotie rondom Dokter Corrie in het *SchoolTV Weekjournaal* blijft in dat licht ook boeiend, zeker nu ondanks protesterende ouders er een eigen TV-programma komt. Op dat soort momenten en door deze mensen kunnen normen worden verlegd en relaties herijkt. Voor groepen die in de taboesfeer zitten, is dit van grote 'bevrijdende' betekenis.

Conclusies: baas in eigen en/of andermans bed?

1. De baas zijn in je eigen bed, dat gaat niet vanzelf. De emancipatiebewegingen van vrouwen en LHBT-ers hebben dat laten zien, maar desondanks veel bereikt. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit een hoog anticonceptiegebruik onder jongeren bij de eerste keer, een laag abortus cijfer (met uitzondering van abortuscijfers onder groepen als Surinamers en Antillianen), groeiende acceptatie van homoseksualiteit, en afname van mis-

bruik en taboes.

2. Veel is in wetten geregeld. Er treedt een nieuwe fase in. Die gaat over sociale emancipatie en acceptatie om de verworvenheden te behouden te midden van culturele en religieuze diversiteit en de indringendheid van onder meer sociale media. Technologisering en sociale media vervagen de grenzen tussen wat privé en publiek is. Het stelt ieder individu voor de keuze gezien te willen worden of anoniem te blijven, zonder de consequenties te kunnen overzien. Dat leidt tot een afname van openheid over seksualiteit die slecht is voor een vrije en veilige samenleving en leidt tot een dubbele moraal: wel juridisch gelijke rechten voor vrouwen en LHBT-groepen, als je het maar niet in de openbare ruimte toont. Google en Facebook lijken inmiddels een grotere normerende rol op zich te nemen dan publieke instanties. Moet de overheid hier meer van vinden? Mijn antwoord is ja.

3. Het blijft van belang ons te realiseren dat er ook nieuwe taboes in de samenleving ontstaan. Zoals seks met en onder ouderen, of verstandelijk gehandicapten, de soms gebrekkige acceptatie van een grotere diversiteit van samenlevingsverbanden en gezinsvormen, en de onbekendheid met de groep mensen met een interseksconditie. Dat veroorzaakt onrechtvaardigheid. Het wetenschappelijk onderzoek moet zich niet laten meeslepen door politieke, religieuze of maatschappelijke taboes, maar van de feiten uit blijven gaan en spiegels voorhouden. De Nederlandse vooruitstrevendheid in onderzoek en overheidsbeleid, en het nastreven van een grote mate van openheid over seksualiteit, heeft belangrijke resultaten in termen van keuzevrijheid, mensenrechten en gezondheid opgeleverd.

4. Normloosheid zie ik niet ontstaan. De normen zijn eerder divers en worden soms gesteld door de overheid, de kerk, de familie of de werkgever. Soms ook de commercie, zoals Facebook. De vraag is dus niet of er normen gesteld worden, maar door wie en wat we daarvan vinden. De overheid kan zich niet permitteren hierbij een te reactieve rol in te nemen. Aan het begin van de lezing noemde ik seksuele vrijheid een voorwaarde voor democratie. Als de voorzichtigheid of 'nieuwe preutsheid' uit angst voortkomt is dat schadelijk voor seksuele vrijheid en voor de democratie. Dat voorkom je niet alleen met wetgeving of sancties. Het vraagt om een inspirerend perspectief op seksualiteit in onze samenleving als uitgangspunt voor het emancipatiebeleid.

Literatuur

- Andriessen, I., Fernee, H., & K. Wittebrood (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Bijl, R. (2013). *Sociale Staat van Nederland*. Den Haag: SCP.
- Bucx, F., & van der Sman, F. (2014). *Anders in de klas*. Den Haag: SCP.
- Buis, L. (2014). 'Homo-emancipatie wordt in Nederland nog steeds slecht begrepen', Tenk.nl, 22 augustus 2014.
- Bussemaker, J. (2013). 'De grenzen van het emancipatiebeleid', *Socialisme en Democratie*, 70, 6, 52-57.

- Gijsberts, M., & Lubbers, M. (2013). *Nieuw in Nederland: het leven van recent gemigreerde Bulgaren en Polen*. Den Haag: SCP.
- Grunberg, A. (2014). 'Hoe de openbare ruimte een stripclub voor ander-mans trauma werd', *De Correspondent*, 14 augustus 2014.
- De Boer, A., & de Klerk, M. (2013). *Informeel zorg in Nederland*. Den Haag: SCP.
- De Hart, J. (2007). *God in Nederland*. Den Haag: SCP.
- De Hart, J. (2014). *Geloven binnen en buiten verband*. Den Haag: SCP.
- Keuzekamp, S., & Bos, H. (2007). *Out in the Netherlands: a study into the acceptance of homosexuality in the Netherlands*. Den Haag: SCP.
- Keuzekamp, S. (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Keuzekamp, S., & Kuyper, L. (2013). *Acceptatie van homoseksuelen, bi-seksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: SCP.
- Kuyper, L. (2013). *Towards tolerance*. Den Haag: SCP.
- Meunier, E. (2014). 'No attitude, no standing around', *Archives of Sexual Behavior*, 43, 4: 685-695.
- Ministerie van OCW. (2013). *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Den Haag.
- NRC. (2014). 'Het erotisch misverstand' (door E. de Bruin), 10 mei 2014.
- Parool. (2014). 'Amsterdam wordt steeds preutser' (door E. Lang), 11 augustus 2014.
- Putters, K. (2014). *Rijk geschakeerd: op weg naar de participatiesamenleving*. Den Haag: SCP.
- Quest. (2014). B. Overvelde, 'Wipwetenschap', augustus 2014.
- SCP. (2010). *Sociaal en Cultureel Rapport: Generaties in Nederland*. Den Haag: SCP.
- SCP. (2012). *Emancipatiemonitor*. Den Haag: SCP.
- SCP. (2012). *Sociaal en Cultureel Rapport: Beroep op de burger*. Den Haag: SCP.
- SCP. (2012). *Culturele Veranderingen*. Den Haag: SCP.
- Van Lisdonk, J. (2014). *Leven met intersekse/DSD: een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD*. Den Haag: SCP.
- Volkskrant. (2014). 'De schaamte voorbij' (door H. Kraak), 7 augustus 2014.
- WHO. (2014). www.who.org on sexual rights and health.